

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

İNGİLİS DİLİNDƏ “AİLƏ” KONSEPTİNİN LİŇQVOPRAQMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Təbərrük Fərrux qızı Cahangirli**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Qərbi Kaspi Universitetinin İngilis dili və ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Fikrət Fətiş oğlu Cahangirov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Rəna Teymur qızı Səfərəliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Aynur Fazil qızı Məmmədzadə

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Aynur Müzəffər qızı Ağazadə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru, akademik
Kamal Mehdi oğlu Abdullayev

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İradə Nadir qızı Sərdarova

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dili insanın dünyagörüşü, mənəvi və praktik fəaliyyəti ilə sıx vəhdətdə öyrənən antroposentrik yanaşma dilçilikdə yeni problemlər irəli sürməklə bərabər, həm də məlum olan problemlərin bir qismini təkrar aktuallaşdırır. Bu problemlər sırasına metafor, metaforlaşma, konsept, koqnisiya, konseptləşmə, kateqoriyalaşma, konseptsfer və s. aiddir. F.F.Cahangirovun qeyd etdiyi kimi, *“antroposentrik paradıqm insanı birinci yerdə, dili isə insan xüsusiyyətlərinin əsası hesab edir”*.¹

Konseptin mental törəmə kimi dərki dil daşıyıcısının mental dünyasının rekonstruksiya edilməsinə deyil, həm də onun etnomədəni dünya obrazını yaratmağa imkan verir. Y.S.Stepanova görə, *“konseptlər insanın mental dünyasında mədəniyyətin özəyini təşkil edirlər”*.² H.Mörfinin anlamında isə *“konseptlər bizim mental dünyamızı möhkəm birləşdirən “yapışqan”dır*. Konseptlərimiz bizə əhatəmizdəki predmetlərin özlüyündə nəyi təmsil etmələri və onların hansı xüsusiyyətlərə malik olmaları haqqında bəhs edərək, dünya haqqında əksər biliklərimizi təcəssüm etdirirlər”.³

Koqnitiv dilçilikdə dil fəaliyyəti “koqnisiyanın” moduslarından biri kimi, aysberqin zirvəsi kimi nəzərdən keçirilir ki, onun da əsasını qeyri-lingvistik, lakin lingvistik məziyyətin inkişafını şərtləndirən koqnitiv qabiliyyət təşkil edir. Dil faktlarına bu cür yanaşmanın təməl prinsipini koqnitiv fəaliyyət, yaddaş, diqqət, şəxsiyyətin sosial əlaqələri və fəaliyyətinin digər aspektlərindən ayrılıqda dil haqqında bəhs etməyin qeyri-mümkünlüyü fikri təşkil edir (C.Lakoff, A.Vejbitskaya, Y.S.Stepanov və b.). Koqnisiya prosesində yaranan, lingvokulturoloji hadisə konseptə xüsusi diqqətin əsasını onda cəmləmiş informasiyanın çoxcəhətliliyi, yəni konseptdə işarələnən obyektin bütün tərəfləri, təzahür müxtəlifliyi və digər obyektlərlə əlaqəsi haqqında məlumat

---

¹ Cahangirov, F.F. Dil və mədəniyyət (Magistratura pilləsi üçün dərslük) / F.F.Cahangirov. – Bakı: Elm və təhsil”, – 2014. – s. 18.

² Степанов, Ю.С. Константы: словарь русской культуры / Ю.С.Степанов. Изд. 3-е, испр. и доп. – Москва: Академический проект, – 2004. – с. 991.

³ Murphy, G.L. The Big Book of Concepts / A Bradford Book. The MIT Press Cambridge, Massachusetts London, England, – 2002. – 555 p.

verməsi ilə bağlıdır. Universal konseptlər digər konseptlər arasında xüsusi yer tuturlar. Universal konseptlər milli-dil cəmiyyətlərin dünya mənzərəsində mərkəzi yer tuturlar, çünki onlar dünyanın qavranılmasının fundamentini, əsasını təşkil edirlər. Şübhəsiz ki, “ailə” konsepti ingilis dilində dil daşıyıcılarının dünya obrazının “ana” konstruksiyalarını təmsil edir. Əksər tədqiqatçıların hədəfində konseptin mental və ya şüurumuzun psixi resursu və insanın bilik və təcrübələrini əks etdirən informasiya strukturları kimi öyrənilməsi dayanır. Bu isə sistem-struktur paradigmi əvəz edən linqvistik biliklərdə antroposentrik paradigmin rolunun dominantlığı ilə şərtlənmişdir. İngilis dil şüurunda “ailə” konseptinin rekonstruksiyası ingilis linqvomədəniyyətində bu koqnitiv sahənin konseptuallaşma mexanizmini dəqiq və dərinlən təsvir etməyə imkan verəcəkdir. Tədqiqat işinin aktuallığı koqnisasiya prosesində və müvafiq olaraq ətraf gerçəkliyin dildə konseptuallaşmasında konseptləşmə, kateqoriyalaşma (metaforikləşmə) mexanizminin rolunun vacibliyi ilə şərtlənmişdir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji bazasını V. fon Humboldt, A.Vejbitskaya, V.Q.Qak, Y.S.Stepanov, D.S.Lixaçyov, F.Y.Veysəlli, V.İ.Karasik, Y.S.Kubryakova, V.A.Maslova, Z.D.Popova, İ.A.Sternin, N.N.Boldirev, A.Y.Məmmədov, Ə.Ə.Abdullayev, F.F.Cahangirov və b. tədqiqatları təşkil edirlər.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini “ailə” koqnitiv sahəsi haqqında ingilis linqvomədəni konseptual-metaforik təsəvvürlərini əks etdirən dil vahidləri təşkil edir. Tədqiqat işində belə vahidlər keyfiyyətində dilin leksik, paremioloji və frazeoloji fondunda qeydə alınmış konseptlər çıxış edirlər. **Tədqiqatın predmetini** ingilis dilinin daşıyıcısının dünya dil mənzərəsində representasiya olunan “ailə” koqnitiv sahəsinin linqvopraqmatik xüsusiyyətlərinin araşdırılması təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. İngilis linqvomədəniyyətinin daşıyıcılarında “ailə” koqnitiv sahəsinin konseptuallaşdırma mexanizmini açmaqdan ibarətdir. Tədqiqat işinin qarşısında duran məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

-mövzu ilə bağlı mövcud elmi-nəzəri ədəbiyyatın icmalını vermək;

-“ailə” konseptinin denotativ mənasını və onun ingilis dili daşıyıcısının dünya dil mənzərəsində digər universal konseptlərlə qarşılıqlı əlaqəsini təyin etmək;

-əsas konseptual modellərinin siyahısını müəyyənləşdirmək yolu ilə “ailə” koqnitiv sahəsinin konseptləşmə mexanizmini aşkar etmək;

-ingilis dilində “ailə” konseptinin semantik əlamətlərini təsvir etmək;

-“ailə” konseptinin kontekstual aktuallaşma imkanlarını tədqiq etmək;

-“ailə” konseptinin obyektivləşdiyi dil vasitələrinin semantik təsvirinin nəticələrini şərh etmək;

-“ailə” konseptinin məzmununun əsas komponentlərini təsvir etmək;

-ingilis dilinin daşıyıcılarının dəyərləri arasında “ailə” konseptinin yerini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqat metodları. İşdə konseptual modelləşdirmə, koqnitiv-diskursiv təhlil, kontekstual təhlil, semlər üzrə təhlil metodu, koqnitiv şərh metodu, sahə təsviri metodu, linqvistik təsvir metodu və s. istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1) ingilis dilində “ailə” konsept-freyminin koqnitiv sahəsinin denotativ məzmununu ailə haqqında müəyyən təsəvvürlər yaradan leksik reprezentantlar: ailə, valideyn, qohumluq, nigah və s. çıxış edir. Bu leksemlər dil daşıyıcısının ailə sosial hadisəsi haqqında təsəvvürlərini səciyyə edir;

2) “ailə” konsept-freyminin koqnitiv sahəsi digər universal modellərlə əlaqədə və qarşılıqlı münasibətdə reallaşır, yəni dünyanın aksioloji mənzərəsində təkə hierarxiklik deyil, həm də müxtəlif dəyərlərin bir-birini qarşılıqlı şərtləndirməsi mövcuddur;

3) “ailə” konsepti əksər sositumları yaradan element (konstitut) əhəmiyyətinə malik milli cəmiyyətlərin əsas konseptlərindəndir;

4) “ailə” konsepti linqvomədəniyyət daxilində sosial-ailə münasibətlərinin xarakterini əks etdirən mürəkkəb semantik-freym strukturlu mental-kulturoloji vahiddir;

5) “ailə” konseptini tam formalaşmış hesab etmək olmaz, çünki sosial-iqtisadi, ideoloji və mədəni dəyişmələr konseptin

transformasiyasına və onun dildə yeni ifadə vasitələrinin yaranmasına səbəb olur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ingilis dilinin daşıyıcılarının “ailə” koqnitiv sahəsi haqqında konseptual bilik və təsəvvürlərinin hərtərəfli öyrənilməsi, ingilis dilinin daşıyıcısının dünya dil mənzərəsində “ailə” mental sahəsinin konseptual representasiyasında dil vasitələrinin araşdırılması Azərbaycan germanistikasında xüsusi tədqiqatın predmeti olmamasındadır. İşdə “ailə” koqnitiv sahəsinin konseptləşmə mexanizmi əsas modellərdə təqdim edilir, ailə konseptinin məzmunu açılır və onun subkonseptləri müəyyən edilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, aparılan araşdırmalardan əldə edilmiş nəticələr koqnişiya, ümumi konseptləşmə nəzəriyyəsinin inkişafına, habelə mürəkkəb mental (əqli - T.C.) və dil prosesinin məzmununun konkretləşdirilməsinə müəyyən töhfə verə bilər. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti onun nəticələrinin müasir ingilis dilinin leksikologiyası, koqnitiv dilçilik, linqvokulturologiya və etnolinqvistika üzrə vəsaitlərin hazırlanmasında istifadə edilə bilməsindən ibarətdir.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas müddəaları Respublikanın müxtəlif universitetlərinin elmi jurnallarında və eləcə də xarici ölkələrdə nəşr edilən toplularda dərc edilmiş məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işində əldə olunmuş nəticələr koqnitiv dilçilik, linqvistik praqmatika, diskurs təhlili, linqvokulturologiya, mədəniyyətlərarası ünsiyyət və ölkəşünaslıq fənlərinin tədrisində tətbiq edilə bilər.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Qərbi Kəspə Universitetinin İngilis dili və ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya işinin nəticələri müəllifin çap olunmuş on üç elmi məqalə və konfrans tezislərində geniş şərh olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, dil materialı və tədqiqat işində istifadə olunan metodları şərh olunur.

Dissertasiyanın **“Praqmatikanın semiotik kökləri haqqında”** adlı I fəslində praqmalinqvistikanın elmlər arasında yeri, konseptin koqnitiv əlamətləri və konseptsfer anlayışı, “ailə” konseptinin koqnitiv səciyyəsi məsələləri araşdırılır. Fəslin I paraqrafı **“Praqmalinqvistikanın humanitar elmlər arasında yeri və əsas istiqamətləri”** adlanır. V.fon Humboldta görə, *“dilin bünövrəsi birbaşa insanın özündədir, əks halda dili insan dərrakəsinin şüurlu yaradıcılığı kimi izah etmək mümkün deyil”*.⁴ XX-XXI əsərlərin qovuşuğunda müasir dilçilikdə elmi paradıqmin əsaslı dəyişməsi baş verdi və bu dövrü Y.S.Kubryakova belə səciyyələndirir: *“Dilin sistem və strukturunu öyrənmək tələbinin əvəzinə ideal danışan/dinləyənin dil qabiliyyətini, onun dil biliklərini və səriştəsini öyrənmək tələbi irəli sürüldü”*.⁵

Ç.Pirsin semiotikasından qaynaqlanan praqmalinqvistikanın müstəqil elm sahəsi kimi formalaşmasında Ç.U.Morrisin xidmətləri danılmazdır. Semiotikada üç aspekti - sintaktika, semantika və praqmatikanı fərqləndirən Ç.U.Morris sonuncu aspekti işarə və işarədən istifadə edən insan (interpretator) arasında münasibətləri öyrənən sahə kimi şərh etmişdir.⁶ R.O.Yakobsonun *“hər bir işarə interpretatoru tələb edir”* fikrini praqmalinqvistikanın təməl daşı kimi qəbul etmək olar⁷, çünki dil informasiya mübadiləsi vasitəsi olmaqla

---

⁴ Гумбольдт, В. фон. Избранные труды по языкознанию: Пер. с нем. яз. / Общ. ред. Г.В.Рамишвили. – Москва: Прогресс, – 2001. – 313 с.

⁵ Кубрякова, Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов/Е.С.Кубрякова, В.З.Демьянков, Ю.Г.Панкрац, Л.Г.Лузина / Под общ. ред. Е.С.Кубряковой. – Москва: Изд-во МГУ, – 1996. – с. 18.

⁶ Моррис, Ч.У. Основания теории знаков // Семиотика: антология. Составитель Ю.С.Степанов. – Москва: Академический проспект: Екатеринбург: Деловая книга, – 2001. – с. 45-97.

⁷ Якобсон, Р.О. Избранные работы / Р.О.Якобсон. – Москва: Прогресс, – 1985. – с. 324.

bərabər, həm də həmsöhbətə təsir vasitəsidir. R.S.Stolneykerə görə, “*praqmatika dili ondan istifadə edənə münasibətdə*” tədqiq edir.⁸

F.Y.Veysəllinin fikrincə, “*praqmatika danışanların ifadə etdikləri mənalara və ya ünsiyyətin uğurlu olmasını təmin edən şərtləri, dilin işlənməsi qaydalarını öyrənir... onun yeri sintaksis və semantikanın qovuşuğundadır*”.⁹ A.Y.Məmmədova görə, “*mətn praqmatik effektdə malik olmalıdır və sosial cəhətdən şərtlənməlidir*”.¹⁰ Mətnin qəbulu və dərkində eksplisit və implisit biliklərin əhəmiyyətini qeyd edən müəllifin fikrincə, “*mətni göndərən ilə onu qəbul edən arasında mühüm bir qarşılıqlı anlaşma mexanizminə zərurət yaranır. Bu mexanizm mətni göndərənə praqmatik maraq və niyyətinə uyğun olmaqla yanaşı, həmçinin mətni qəbul edənə koqnitiv imkanlarını da ehtiva edir*”.¹¹

Linqvopraqmatika kommunikativ, koqnitiv və diskursiv inkişaf mərhələlərdən keçmişdir. I mərhələdə nitq aktları¹² və danışmaq implikaturlarının¹³ əsasını təşkil edən işarə vasitələri ilə onların işlənməsi arasındakı uyğunluğa xüsusi diqqət yetirilir. Linqvopraqmatikanın II mərhələsində linqvistik araşdırmaların ümumi kommunikativ nəzəriyyə ilə yaxınlaşması meylə özünü göstərir. Praqmatik araşdırmalar sosial, kontrastiv, etnokultur və koqnitiv aspektlərin cəlb edilməsi ilə zənginləşir. III mərhələdə praqmatik maraqlar adresat amilinə, nitqlə təsirdən nitqlə qarşılıqlı təsire yönəlir.

P.Qraysın şərhində əsas praqmatik konvensiya kommunikantların diskursda iştirakı onların qarşılıqlı təsirinin nəzərdə tutulmasından

---

⁸ Столнейкер, Р.С. Прагматика // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.16: Лингвистическая прагматика. – Москва: Прогресс, – 1986. – с. 419-438.

⁹ Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları [7 cildə] / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – c. 3. – 2009. – s. 191.

¹⁰ Məmmədov A. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri / A.Məmmədov, M.Məmmədov. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2010. – s. 9.

¹¹ Məmmədov A. Diskurs tədqiqi. Dərs vəsaiti / A.Məmmədov, M.Məmmədov. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2013. – s. 25.

¹² Searle J.R. Indirect Speech Acts // Expression and Meaning / J.R.Searle. – Cambridge: – 1979. – p. 30-57

¹³ Grise H.P. Logic and Conversation / H.P.Grise. – Cambridge: London, – 1991, – p. 22-40.

ibarətdir.¹⁴ Bu prinsipin yerinə yetirilməsinə konkret maksimlərə riayət olunması uyğun gəlir: 1) kəmiyyət maksimi (söyləm lazım olandan az informasiyaya malik olmamalıdır); 2) keyfiyyət maksimi, (səhv bildiyini demə və ya yetərinə əsasın olmadığını söyləmə); 3) münasibət (relevantlıq) maksimi, yəni mövzudan yayınmamaq; 4) üsul (qayda) maksimi, yəni anlaşılmaz ifadələrdən qaçmaq, qeyri-müəyyənlikdən yayınmaq, fikri yığcam ifadə etmək, mütəşəkkil olmaq”.¹⁵ P.Qraysın əməkdaşlıq prinsipləri, F.F.Cahangirovun fikrincə, “...*əxlaq qaydaları onları dərk etməkdə əsas qayələrdir. Kontekstual, sosial və mədəni sıxıntılar layiqincə yerinə yetirilən dərəcəni məhdudlaşdırır*”.¹⁶

I fəslin II paragrafi “**Konseptin koqnitiv əlamətləri və konseptlər**” adlanır. Konsept koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışıdır. “Konsept” anlayışını ilk dəfə S.A.Askoldovun işlətdiyi qeyd olunur. Müəllif konsept dedikdə, “*düşüncə prosesində eyni cinsli predmetlərin qeyri-müəyyən çoxluğunu əvəz edən fikri törəmədir*”.¹⁷

Dilçilikdə “konsept” termininin vahid şərhə yoxdur və ona verilən ayrı-ayrı təriflərdə bu və ya digər cəhət qabardılır ki, bu da fərqli mənzərələr yaradır. Məsələn, koqnitivistlər, məsələn, A.P.Babuşkin, E.S.Kubryakova, Z.D.Popova, İ.A.Sternin konseptin şərhində onun mental mahiyyətini, onun fərdi şüur sahəsinə aid olmasını xüsusi qeyd edirlər. Linqvomədəni aspektin nümayəndələri (V.İ.Karasik, Q.Q.Slışkin, Y.S.Stepanov, Y.M.Lotman və b.) konseptin etnokultur şərtlənməsini qeyd edirlər. Əlavə edək ki, bu aspektlər biri digərini istisna etmək deyil, əksinə tamamlama münasibətindədirlər.

Şüurumuzda əsas əlamətlərin dəsti ilə təmsil olunan anlayışdan fərqli olaraq, konseptlər tək-cə düşünülmlər, həm də yaşanırlar. Y.S.Stepanova görə, konsept “*mədəniyyətin insan şüurunda sanki qatılma*” və ya “*bir tərəfdən, mədəniyyətin insanın mental*

---

¹⁴ Грайс П. Логика и речевое общение //Новое в зарубежной лингвистике / П.Грайс. – Москва: Прогресс, Вып. 16. – 1985. – с. 222-223.

¹⁵ Yənə orada, – s. 223.

¹⁶ Cahangirov F.F. Dil və mədəniyyət / F.F.Cahangirov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. - 308 s.

¹⁷ Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология / С.А.Аскольдов. – Москва: Academia, 1997. – с. 267-279.

dünyasına daxil olduğu nəsnə, digər tərəfdən, sadə, adi “mədəni dəyərlərin yaradıcısı olmayan insanın” mədəniyyətə varid olmaq, bəzi hallarda isə həm də ona təsir etmək vasitəsidir. ...konseptlər gerçəkliyi, lakin xüsusi - mental gerçəkliyi təsvir edir”.¹⁸

Dünyanın konseptual mənzərəsini formalaşdıran konseptlər dünyanın dil mənzərəsində əks olunurlar. Koqnisiyanın əsas vahidi konseptin şərhində birtərəfli yanaşma tam təsəvvür yaratmadığından əvvəlcədən uğursuzluğa düşür. Konseptin şərhində linqvokoqnitiv yanaşmanın tərəfdarı Y.S.Kubryakova hesab edir ki, “konseptlər insan təcrübəsini əks etdirən şüur və informasiya strukturunun vahid”ləri, ...“yaddaşın, bütün dünyanın əməliyyat vahidi, bilik kvantı” adlandırır.¹⁹ A.P.Babuşkinə görə, konsept “varlıq və şeylərin necə əlaqələndiklərini və onların necə kateqoriyalaşdırdıklarını müəyyənləşdirən mental reprezentasiyadır”.²⁰ V.İ.Karasikin anlamında isə konsept “insan yaddaşında saxlanılan mənalı, dərk edilən, tipikləşmiş fraqmentlərin mental məhsuludur”.²¹ L.V.Barsalounun bir fikri burada keçərlidir: “...dünya isə fasiləsiz dəyişməkdədir və insanın da bilikləri bu dəyişiklərə tez uyğunlaşa bilən formanı almalıdır. ...biliyin saxlanması və ötürülməsinin əsas vahidi konsept də yetərinə çevik və hərəkətli olmalıdır”.²²

Dil daşıyıcıları tərəfindən formalaşmış və insanların yaddaşında saxlanılan konseptlər konseptləri əmələ gətirir. Konseptlər məcmusu kimi nəzərdən keçirilən konseptlər anlayışını D.S.Lixaçyov formalaşdırmışdır.²³ Müəllif konsept anlayışını

---

¹⁸ Yenə orada, – s. 41

¹⁹ Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С.Кубрякова, В.З.Демьянков, Ю.Г.Панкрац, Л.Г.Лузина / Под общ.ред. Е.С.Кубряковой. – Москва: Изд-во МГУ, – 1996. – с. 90.

²⁰ Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка, их личностная и национальная специфика / дис... доктора филол. наук / – Воронеж: – 1997. – 330 с.

²¹ Карасик В.И. Введение в когнитивную лингвистику / В.И.Карасик. – Кемерово: Графика, – 2004, – вып. 4. – с. 59.

²² Barsalou L.W. Situated Simulation in the Human Conceptual System // Language and Cognitive Processes, – 2003. №18, – p. 553.

²³ Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Известия ОРЯ, Серия литературы и языка, – т. 52, – 1993. №1, – с. 3-9.

müəyyən edərkən konsepti *“konsept və ya ümumi anlayış fikrən törəmə kimi fikir prosesində bizim üçün eyni cinsli predmetlərin qeyri-müəyyən çoxluğunu əvəz edir”* ideyasını irəli sürür. O qeyd edir ki, *“konseptlər xalqın mədəniyyəti, ədəbiyyatı, folkloru, elmi, təsviri sənəti zəngin olduqca o da zəngin olur, konseptlər xalqın bütün tarixi təcrübəsi ilə əlaqəlidir”*.²⁴ Z.D.Popova və İ.A.Sternin fikrincə, *“konseptlər fikri obrazlar sahəsini, insanların strukturlaşmış biliklərini təmsil edir. ...konseptlər yetərincə nizamlı xarakter daşıyır. Konseptləri əmələ gətirən konseptlər özlərinin ayrı-ayrı əlamətlərinə görə digər konseptlərlə oxşarlıq, fərqlilik və hierarxiya sistem münasibətlərinə girirlər”*.²⁵

I fəslin **“Ailə” konseptinin koqnitiv səciyyəsi**” adlı 3-cü paraqrafında “ailə” konseptinin koqnitiv xüsusiyyətləri tədqiq edilir. Koqnitivizmə görə, insan təfəkkürü onun ətraf mühitlə bilavasitə qarşılıqlı təsir təcrübəsinə əsaslanır. Təcrübə, öz növbəsində, metaforik modellərdən istifadə də özünü büruzə verir. Naməlum olanın dərk edilməsi prosesində insan ona yaxşı məlum olana müraciət edir. Koqnitiv şərhin nəticəsi konseptin strukturunun, yəni koqnitiv layların koqnitiv əlamətlərinin təsviri və növbəti mərhələdə konseptin laylarının özək-periferiya quruluşunun modelləşməsidir. İnsanın koqnitiv fəaliyyəti təkcə biliklərin alınması kimi deyil, həm də daxil olan informasiyanın yenidən işlənməsi üçün praktik vərdiş və bacarıqlara malik olmaq və istifadə kimi müəyyən edilir, yəni əsas diqqət dünyanın insan tərəfindən dil strukturlarındakı biliklər vasitəsi ilə dərkinə yönəlir. Dil insanın ətraf mühitə uyğunlaşmasını, informasiyanın yenidən işlənməsi və mənimsənilməsi kimi praktik məsələlərin həllinə yönəlmiş koqnitiv informasiyanın nəticələrini proses kimi əks etdirir. V.Z.Demyankov və Y.S.Kubryakova da koqnitiv dilçiliyin “dili informasiyanın kodlaşması və transformasiya

---

²⁴ Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка// Русская словесность: Анто-логия / Под ред. В.П.Нерознака. – Москва: Academia, – 1997. – 285 с.

²⁵ Попова З.Д. Понятие “концепт” в лингвистических исследованиях / З.Д.Попова, И.А.Стернин. – Воронеж: – 1999, – с. 28.

edilməsində rol oynayan koqnitiv mexanizm” kimi müəyyənləşdirirlər.²⁶

İnsanın fəaliyyəti nəticəsində qazanılmış koqnitiv informasiya işarə sistemləri (dil strukturları) vasitəsi ilə sosial şəkildə ifadə olunmuş dünya haqqında bilikdir. A.Y.Məmmədova görə, *“koqnitiv informasiya, ilk növbədə, biliyin məzmunu ilə bağlıdır, o mətni göndərən subyektiv təsirindən azaddır və buna görə də səmərəli praktik fəaliyyət üçün yararlıdır”*.²⁷ Konseptoloji yanaşma baxımından insan yaşayır, ünsiyyətə girir, düşünür. İnsan konseptlər dünyasında hərəkət edir və bunlara münasibətdə ənənəvi olaraq anlayışlar, obrazlar, davranış stereotiplər və s. başa düşülənlər fərdi, proyektiv, reduksiyaya uğramış formalar kimi çıxış edirlər. Q.Q.Slışkın yazır ki, *“konseptlər öz daşıyıcılarının şüurunda assosiasiyalar yolu, yəni stimül-reaksiya sxemi üzrə aktivləşirlər”*.²⁸

Koqnisianın şərhində biz V.V.Lazarevin mövqeyini bölüşürük, yəni *“koqnisia adi şüurun proseslərinə aiddir və dünyanın bilavasitə qavranılması aktlarında formalaşır”*.²⁹

“Ailə” konsepti insan şüuru üçün arxetipikdir və universal konseptlər sırasına aiddir. O, bütün dillərdə olduğundan ümumbəşəri, konkret mədəniyyət çərçivəsində təşəkkül tapdığı və milli səciyyəyə malik olduğu üçün sırf mədəniyyət fenomenidir. M.A.Terpak “ailə” konseptini 4 “terminal”a ayırır: nüvə ailə, patriarxal ailə, niğah qohumluğu və klan. Müəllifin qənaətinə görə *“Britaniya cəmiyyətində ailə anlayışı dərin əxlaq anlayışı, sosial sabitlik və*

---

²⁶ Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С.Кубрякова, В.З.Демьянков, Ю.Г.Панкрац, Л.Г.Лузина / Под общ.ред. Е.С.Кубряковой. – Москва: Изд-во МГУ, –1996. – с. 53-55.

²⁷ Мəmmədov А. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri / А.Мəmmədov, М.Мəmmədov. – Bakı: Çaşoğlu, – 2010. – s. 15.

²⁸ Слышкин Г.Г. Оттекста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе / Г.Г.Слышкин. – Москва: Изд-во РУДН, – 2000. – с.107.

²⁹ Лазарев В.В. Когнитивная парадигма: исторические предпосылки и современные реалии // Вестник Пятигорского гос. лингвист. ун-та. – Пятигорск: Вып. 2, – 2000. – 19 с.

*sakitliklə sıx bağlıdır. Bu aspektdə “ailə” konsepti “ev” anlayışı ilə assosiasiya yaradır”.*³⁰

“Ailə” konseptinin ingilis dilində gerçəkləşməsi” adlı *II fəslinin I paraqrafı* “ailə” konseptinin ingilis dilində gerçəkləşməsinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Konseptlər insan şüurunda yalnız sözün mənalari əsasında deyil, həm də şəxsi və xalq mədəni-tarixi təcrübəsi əsasında yaranırlar. Konseptin linqvokulturoloji təhlilində vacib faktlardan biri onun kollektiv və fərdi şüurda yaranmasıdır. Mahiyyət etibarı ilə konsept insanın etnomədəni dünyasına aiddir. Konseptlərin dildə ifadəsini təhlil etməklə dil daşıyıcısının şüurunda onun məzmunu haqqında təsəvvür yaratmaq olar. Konseptə kulturoloji aspektdən yanaşan Y.S.Stepanov mədəniyyəti bütövlükdə konseptlər məcmusu - “*mədəniyyətin əsas vahidi*” və ya “*konsept*”³¹ və onlar arasındakı münasibətlər kimi şərh edir.

“Ailə” konsepti istənilən mədəniyyətin mühüm komponentidir, yəni xalqın həyat fəlsəfəsinin dəyərlərini əks etdirməklə bərabər, onun milli xarakterinin başa düşülməsində əsas konseptlərdən biridir. D.Braunun “Da Vinçi kodu”³² romanında “ailə” konseptinin ingilis dilində ifadə vasitələrinə müsbət konnotasiyalı ekspressiv leksika, frazeologizmlər, aforizmlər, müxtəlif nitq fiqurları çıxış edirlər. “Ailə” konseptinin konseptuallaşması adətən aksioloji cəhətdən dominant olandan ta məişət səviyyəsinədək ailə münasibətlərilə bağlı bütün tipik ssenarilərə uyğun tərzdə baş verir. Əsərdə “ailə” konsepti ilə birbaşa əlaqədə olan “home” konsepti representasiya olunmuşdur. Bunu əsərdəki “family-house-household-ménage” sinonimik cərgəsi də sübut edir. “Ev” konseptinin ifadəsi paradigmatik məna perspektivini yaradır: qəhrəmanın daxili nitqində üçüncü şəxsdə ümumiləşdirməsi “the room was spartan” “sanctuary” ləksəminə qarşı qoyulur.

---

³⁰ Терпак М.А. Английский лингвокультурный концепт “семья” и способы отражения его коннотативного содержания в языке (на материале семантического поля “Родственные отношения”) / автореф. дисс. канд. филол. наук/ – Самара: – 2006. – 24 с.

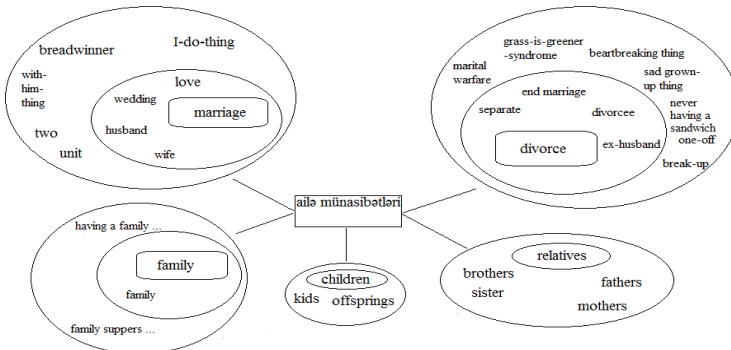
³¹ Степанов, Ю.С. Константы: словарь русской культуры: / Изд. 3-е, испр. и доп. – Москва: Академический проект, – 2004. – с. 41 с.

³² Brown D. The Da Vinci Code / Brown D. – New-York: Anchor Books, – 2003. – 489 p.

II fəslin 2-ci paragrafı “İngilis dil şüurunda “ailə” konseptinin **strukturu**” adlanır. İngilis mədəniyyətində “ailə” konseptinin nominativ sahəsində 3 tematik qrup fərqləndirilir. Bu tematik qruplar birincisi “uşaqların tərbiyəsi”dir. “Ailə” konseptinin ikinci nominativ sahəsinə “qadın ailənin qoruyucusu kimi” aiddir. Məsələn: *All are good lasses, but whence come bad wives?* (Bütün qızlar yaxşıdır, bəz pis qadınlar haradan peyda olur? “Ailə” konseptinin üçüncü nominativ sahəsinə “ailə dəyərləri” təşkil edir. Bu tematik qrupa daxil ifadələr ailə həyatının əsasını təşkil edir. S.B.Smirmova “ailə münasibətləri” konseptlərinin semantik komponentlərini “marriage”, “divorce”, “children”, “family”, “relatives” kimi qruplaşdırır. Müəllif leksəm-representantların leksik mənasını təhlil edərək hər bir nümunənin denotativ mənasını aşkar etmişdir³³; bax: sxem 2.2.).

Sxem 2.2.2

*İngilis dilində “ailə münasibətləri”
konseptlərinin struktur sxemi*

Göründüyü kimi, “ailə münasibətləri” konseptləri kimi təyin edilən semantik məkan təqdim edilmişdir. “Marriage” və “divorce” konseptlərinin ellipsləri antonim semantik qarşılıqlı münasibətlər əsasında konkret məkan üçün mənyaradıcı elementləridir. “Family”, “children”, “relatives” konseptləri də müəyyən edilmişdir İnduktiv metod əsasında daxili strukturun mənyaradıcı konseptlərin - “marriage”, “divorce”, “family” olması nəticəsinə gəlmək olar.

³³ Смирнова С.Б. О Языковой репрезентации концептосферы “семейные отношения” в романе Ника Хорнби “How to be good” dspace. bsu. edu. ru/.../Smirnova_O_yazikovoy_13.pdf, c 2.

“Ailə” konseptinin verballaşması sabitdir, çünki onu təcəssüm etdirən dil vahidlərinin ümumişləkliyi çox yüksəkdir. Məhz bu səbəbdən onun ingilis dili materialı əsasında təhlilində struktur-məkan modelinə üstünlük verilmişdir. Bu model ailə sosial fenomeninin vacib komponentlərini təşkil edən və ailə sosial institutunun əsas funksiyalarını reallaşdıran üç seqmentin dinamik modelini təmsil edir: qohumluq, nigah və valideyn münasibətləri.

İngilis linqvomədəniyyətində “ailə” konseptinin struktur-məkan modelinin reprezentantlarını 3 semantik sahə üzrə bölünmüş və onların çərçivəsində konseptin koqnitiv əlamətləri tədqiq edilmişdir: “qohumluq münasibətləri” semantik sahə (qohumluq münasibətlərinin növlərini və məzmununun təhlili); “nigah münasibətləri” semantik sahəsi (ər-arvad arasında determinativ münasibətləri); “valideyn münasibətləri” sahəsi (valideynlər və uşaqların münasibətlərini representasiyası). Bu konseptlər özək və periferiya sahələrindən təşkil olunmuş dəqiq hierarxik struktura malikdir. Müstəqil və yüksək nominativ sıxlığa malik olmalarına rəğmən konseptual triada daxilində “ailə” konseptinə, daha dəqiqi, superkonseptinə tabedir.

II fəslin 3-cü paragrafi **“Bədii mətnə “ailə” konseptinin linqvopraqmatik xüsusiyyətləri”** adlanır. Mətnin praqmatikləşmiş forması diskurs insanın subyektiv psixologiyasını əks etdirir və buna görə də danışanla sıx bağlıdır. Diskurs praqmatik müstəvidə ünsiyyət iştirakçılarının qarşılıqlı təsir sahəsini təmsil edir. Diskursun praqmalinqvistik araşdırılması mətnə müəllifin iştirak xüsusiyyətlərini (danışanın gerçəkliyə, məlumatın məzmununa və adresata münasibəti), habelə dinləyiciyə ünvanlanması amilini nəzərə almalıdır. Praqmalinqvistik təhlil, bir tərəfdən, müəllifin potensialının aşkar edilməsinə, yəni danışanın öz söyləminin predmet-məzmun tutumuna münasibətinə yönəlməlidir. Digər tərəfdən, diskursun yaranmasında əsas cəhət onun dinləyəne istiqamətlənməsi, diskursun ünvanlanlılıq amilidir ki, bunu da T.A.van Deyk *“praqmatik kontekst”* adlandırır.³⁴

---

³⁴ Дейк ван Т.А. Стратегия понимания связного текста //Новое в зарубежной лингвистике / Т.А.ван Дейк, В.Кинч. – Москва: Прогресс, Вып. XXIII, – 1988. – с. 26.

Diskursun praqmalinqvistik tədqiqi danışanın mətndə müxtəlif formalarda ifadə olunmuş intensiyasını (mətnin illokutiv məzmunu) inkar etməməlidir. Diskursun praqmalinqvistik aspektdən öyrənilməsi danışığa kommunikantların sosial praktikası kimi müraciət etməyi tələb edir. Bu cür yanaşmada diskursa “*dəyərlər, sosial normalar və şərtlərlə*” sosial fəaliyyətin verballaşmış forması kimi baxıla bilər.³⁵ Danışiq situasiyası və konsituasiya ilə bağlı olan diskursa praqmatik aspektdən yanaşma tələb edir ki, intensionallığa malik söyləm tələffüz, referensiya və predikasiyanın fərqləndirildiyi danışıq aktı keyfiyyətində baxılmalıdır. Sosial şərtlənmiş danışıq aktında həmsöhbətlər həmin ünsiyyət prosesində özlərinin sosial rol, psixoloji xüsusiyyətləri və obyektiv (dünyanın durumunu, xüsusən də adresatın təsəvvürlərini dəyişmək), sosial (ümum tərəfindən qəbul edilmiş qaydaların möhkəmlənməsinə yardım etmək) və subyektiv (özü haqqında bəhs etmək), mürəkkəb məqsəd və ya niyyətləri ilə təyin edilirlər³⁶, yəni kommunikasiya prosesində fərdin davranışı onun bu və ya digər sosiomədəni və dil ümumiliyi ilə şərtlənir.

C.E.Steynbekin əsərində “mother” konsepti “güclü insan”, “ailənin dayağı” mənə komponentlərini özündə ehtiva edir. Ana obrazı güc, dayaq, ata ocağının qoruyucusu mənaları ilə uzlaşır. Əsərdə “mother” konsepti “anaya hörmət” mənə çalarını özündə cəmləşdirir: “*Liza enjoyed universal respect because she was a good woman and raised good children*” (Liza hamının böyük hörmətini qazanmışdı, çünki o, ləyaqətli qadın idi və layiqli uşaqlar böyütmüşdü).³⁷

Nümunələr göstərir ki, ingilis linqvomədəniyyətində “ana” konseptinin nüvəsini “mother” leksemi, periferiyasını isə “ma” və “mum” leksemləri təşkil edirlər. Əsərlərdə “mother” konsepti “qayğıkeş”, “uşaqların fəxri”, “mərhəmət” anlayışlarını özündə cəmləşdirir. Digər bir məqam isə ingilis linqvomədəniyyətində “ana”

---

³⁵ Лютянская М.М. Языковая реализация концептосферы “родственные отношения” в английской языковой картине мира новоанглийского периода/ автореф. дис. канд. филол. наук/ – Санкт-Петербург: – 2009. – 24 с.

³⁶ Ворожцова И.Б. Личностно-деятельностная модель обучения иностранному языку / И.Б.Ворожцова. – Ижевск: Удмуртский университет, – 2002. – с. 107.

³⁷ Yenə orada, – s. 45

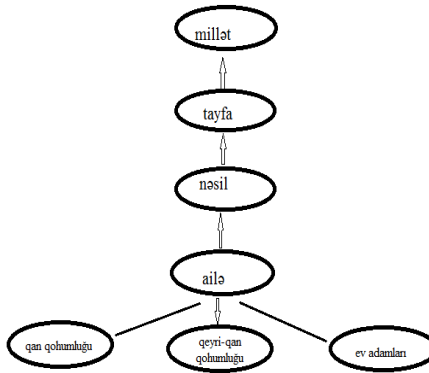

obrazı “güclü adam”, “ailənin dayağı” anlayışlarına müraciət edilməsindən ibarətdir.

“Ailə” konseptinin leksik-semantik ifadəsi” adlı III fəslin I paraqrafında - **“Qohumluq münasibətləri”nin leksik-semantik ifadəsi**” - “ailə” konseptinin əsas leksik ifadə vasitələri müəyyənləşdirilir. “Ailə” konseptinin əsas anlayışları üzvlərinin öz aralarında qan qohumluğu və mənəvi bağlılıq hiss etdikləri ailə daxilində münasibətlər kimi representasiya edir. Fərd üçün modeli cəmiyyət və mədəniyyət tərəfindən müəyyənləşdirilən və formalaşdırılan ailə sosioloji mikrodünyadır. “Ailə” konsepti geniş mənada linqvososiumun dildə özünüdərk kimi şərh edilə bilər. Qapalı ailə məkanı ingilis mədəniyyətində dünyanın mərkəzidir. “Ailə” konseptinin əsas və periferik konseptual əlamətlərinin aşkar edilməsi onun milli, beynəlmiləl və universal səciyyəsinə müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Sxem 3.1.1.

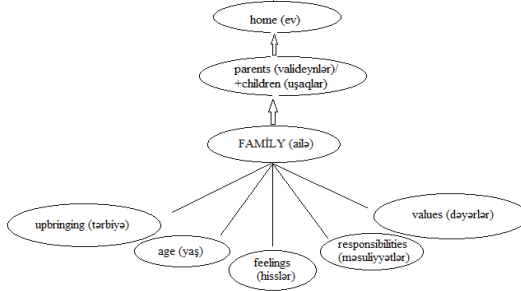
İngilis dilində “ailə” konseptual sahəsinin leksik-semantik tərkibləri

Ailə nəslin, tayfanın və millətin, bütövlükdə isə bəşəriyyətin bünövrəsi kimi çıxış edir. Sxemdə nəsil və tayfa münasibətlərindən başlayaraq, sosiumun strukturunda ailə institutunun təşəkkül tapması nümayiş olunur. Strukturlaşmanın ikinci mərhələsində “ailə” konseptini ailədaxili münasibətlərin istiqamətinə əsasən şaquli və üfüqi olmaqla müxtəlif aspektlərdən nəzərdən keçirtmək olar. “Ailə” konsepti özündə bir neçə slotu birləşdirən freym-konseptdir.

Sxem 3.1.2.

İngilis dilində “ailə” konseptinin freymi

Ayrı-ayrı milli mədəniyyətlər öz inkişafının müəyyən mərhələsində özünəməxsus ailə obrazının və ailə münasibətlərinin xüsusi anlamını formalaşdırır. İnsanlar arasında qohumluq münasibətlərini bildirən sözlər ilk baxışdan fərqli görünsə də, bu münasibətləri bildirən terminləri təhlil etmək asan məsələ deyil. Məsələn, ingilis dilində birbaşa qohumluq münasibətləri bildirən sözləri enən xətt üzrə aşağıdakı kimi vermək olar:

enən xətt üzrə:

father ↔ *grandfather*;

yüksələn xətt üzrə:

mother ↔ *grandmother*

Son ↔ *grandson* ↔ *great grandson*

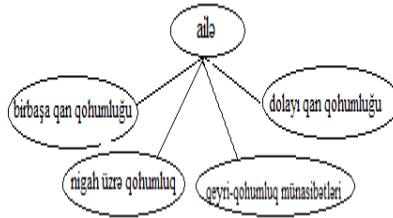
Daughter ↔ *granddaughter* ↔ *great granddaughter*

İngilis dilində “grand” ləksemi “nənə” və “baba” anlayışlarını ifadə etmək üçün “mather” və “father” sözlərinə əlavə edilməsi məqsəduyğundur. Lakin “oğlan nəvəsini” “grandson” və “qız nəvəsi” “granddaughter” və “oğlan nəticəsi” “great grandson” və “qız nəticəsi” “great granddaughter anlayışlarını ifadə etmək üçün artırılması anlaşılın deyil. Bu nümunələrdə ləksemlər sanki əks mənada işlədilmişlər. İngilis dilində qohumluq münasibətlərinin bildirmək üçün “grand” yaşlı nəslin nümayəndələrini deyil, həm də yaşca kiçik nəslin təmsilçilərini də adlandırmaq üçün istifadə edilir.

Tarixi baxımdan müəyyən quruluşa malik ailə üzvləri sosial qrup kimi öz aralarında müxtəlif münasibətlərlə bağlıdırlar. Bu münasibətləri qohumluq tipi üzrə təsnif etmək olar:

Sxem 3.1.3.

İngilis dilində “ailə” konseptinin qohumluq tiplərinin sxemi

Qohumluq tiplərindən və onların birləşmə xarakterindən asılı olaraq müxtəlif ailənin tiplərini fərqləndirmək olar:

Sxem 3.1.4.

İngilis dilində müxtəlif ailə tiplərinin sxemi

İngilis dilində qohumluq münasibətləri nisbətən zəif detallaşdırılmışdır və onda qohumluq bildirən terminlər təsnifində qohumluğun iki növündən - qan qohumluğu və qan qohumluğu olmayan, yəni ər-arvad (nigah) münasibətləri əsasında bağlılıqdan istifadə olunur. Qan qohumluğuna birbaşa qohumluq: “*mother - father, daughter - son, grandmother - grandfather*” və yan xətlər üzrə qohumluq - “*sister - brother, aunt - uncle*”; qeyri-qan qohumluğuna isə aşağıdakı leksemlər: “*wife - husband, widow - widower*” aiddir.³⁸

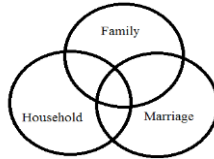
Nüvə ailə uşaqlarla birlikdə bir nigah cütlüyündən ibarət olur. Onun tam və natamam olmaqla iki növü fərqləndirilir. Mürəkkəb ailə modelinə isə ailə nüvəsinə həm yüksələn xətt üzrə (valideynlər - baba, nənə və s.), həm də yan xətlər üzrə (ər və arvadın müxtəlif qohumları) daxildir. Qohumluq münasibətləri sahəsi spesifik konseptlər məcmusu olan sahəni təmsil edir. Dil daşıyıcısının

³⁸ Левин Ю.И. Алгебра родства // Наука и жизнь. 1982, № 8, - с. 96.

şüurunda “ailə” konsepti “household” və “marriage” konseptləri ilə sıx bağlıdır. “Ailə” konsepti struktur cəhətdən iki qrupda - “nüvə ailə” və “mürəkkəb ailə” birləşmiş mikrokonseptləri təmsil edir. İngilis linqvomədəniyyətində “ailə” konsepti digər konseptlərin sisteminə nüfuz edir və qismən də onların strukturunu müəyyən edir:

Sxem 3.1.6.

“Qohumluq münasibətləri” konseptosferinin freym strukturu

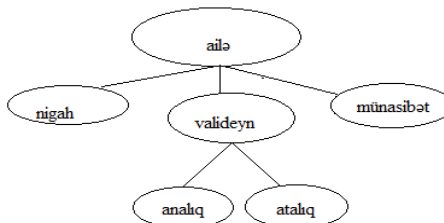

Sxemdən görüldüyü kimi, əksər mürəkkəb konseptlər, o cümlədən, “qohumluq münasibətləri” konseptosferinin də formalaşması “household” və “marriage” freymlərinin qismən üst-üstə düşməsi nəticəsində baş verir.

III fəslin 2-ci paragrafi **“Valideyn münasibətləri”nin leksik-semantik ifadəsi** adlanır. “Valideyn münasibətləri” konseptinin sosial institut keyfiyyətində nəzərdən keçirilməsi onun “ailə” konsepti (institutu) daxilində yerini müəyyənləşdirməyi tələb edir. Ailə fenomeninin ər-arvad-valideyn-qohumluq bağlılığı triadasından çıxış etsək, onda fundamental ailə institutunun sosial institutlar sistemini aşağıdakı kimi sxemləşdirə bilərik:

Sxem 3.2.1

İngilis dilində “ailə” sosial institutunun sxemi

Sxemdən görüldüyü kimi, ata və ana fenomenlərindən təşkil olunmuş valideynlik sosial institut kimi ailə ümumi institutuna daxildir.

Valideynlik təsəvvürləri məqsəd və dəyərləri, uşağın inkişafında valideynlərin rolunu, gözləntilərini və s. əhatə edir. “Valideyn münasibətləri” insan təsəvvüründə “Mən ata” və ya “Mən ana”yam fenomenlərinə identik representasiya olunmuş və valideynlik təcrübəsinə əsaslanan valideyn davranışının dəyər-məqsəd modelinin reallaşmasına yönəlmişdir. Sosiallaşma, şəxsiyyət tərəfindən ənənələrin, davranış nümunələrinin, əxlaq və dəyərlərin mənimsənilməsindən, habelə şəxsiyyətin və bütövlükdə nəslin formalaşması ailədaxili münasibətlərin modelindən asılıdır. “Valideyn münasibətləri” semantik sahəsi çərçivəsində müxtəlif yaş qruplarına daxil olan, fərqli sosial statusa malik şəxslərarası münasibətlər, yəni “valideynlər-uşaqlar”, “böyük nəsil-küçük nəsil” nəzərdən keçirilir. “Ailə” konseptinə daxilində münasibətlər subordinativ və ya şaquli (valideynlər və uşaqlar arasında münasibət, ailədə nəsilin yaşa görə münasibətləri daxildir) və koordinativ və ya üfüqi (ailədə uşaqlar arasındakı münasibətləri aid etmək olar) olmaqla iki müxtəlif aspektlərdən təhlil etmək olar.

İngilis sosiumu üçün xarakterik ailədaxili münasibətləri əks etdirən kulturoloji informasiyadan məlum olur ki, ailə qrupunun özəyini ailə kütlüyü və onların uşaqları təşkil edir. Uşaqlar ailənin hissəsi olmaqla, nəslin reproduktivliyini və irsi əlamətlərin varisliyini təmin edirlər. Valideynlər və uşaqlar arasında təşəkkül tapan qarşılıqlı münasibətlər həm də mədəniyyət amilləri ilə şərtlənilir. Ailədə fundamental sosial-demoqrafik fərqlər təqdim edilir: kişi və qadın, kişi və qadın rolları, nəsil və yaşlılar və uşaqlar mədəniyyət mövqeləri arasındakı fərqlər və s. Bununla bərabər, uşaqlar ailə daxilində sadəcə məişət vərdişlərini deyil, həm də bu və ya digər həyatı vəziyyətlərin stereotip qavrayış modellərini əxz edirlər. Ailədə vərdişlər, adətlər, davranış tərzləri, yaxşı və pisə reaksiya üsulları yaşayır.

III fəslin 3-cü paragrafi **“Nigah münasibətləri”nin leksik-semantik ifadəsi**” adlanır. “Nigah” konsepti sosial anlayışlar sistemində əhəmiyyət kəsb edir və bu və ya digər dərəcədə hər bir cəmiyyətin fəaliyyətini tənzimləyir. “Nigah” dil şüurunun digər baza konseptlərinin də struktur və məzmununu müəyyən edir. Nigah münasibətlərinin prinsiplial kulturoloji fərqi kişinin dominantlıq etdiyi ər-arvad münasibətlərinin hierarxik quruluşlu olmasıdır. Məsələn, “ərə vermək/ərə getmək” birləşmələri qadının izdivac

prosesində və ailə həyatında rolunun passivliyindən, halbuki “arvad almaq/evlənmək” ifadələri kişinin aktivliyindən xəbər verir. Evlilik əksər xalqların mental məkanında fərdin cəmiyyətdə sonrakı varlığını müəyyənləşdirən, onun təbii ehtiyaclarının təzahürü olmaqla, insan həyatının əsas məqamlarından biridir. İngilis cəmiyyətində ənənəvi nigah modeli paternal ittifaq, yəni nigahda liderlik mövqeyini kişiyə məxsusdur. Evlilik münasibətinin bu cür modeli üçün sosial rolların dəqiq bölüşdürülməsindən ibarətdir - ər ailəni təmin edən, sosial cəhətdən aktiv, arvad isə evdar, və anadır.

Nigah münasibətlərinin rəsmi qeydə alınmasının olub-olmaması ailənin sosial institut kimi vəziyyətinin mühüm indikatorudur. Digər sosial fenomenlərdən fərqli olaraq, ailə sosial-bioloji, iqtisadi, emosional-psixoloji, etnik-əxlaqi və hüququ cəhətləri özündə birləşdirir.

İngilis dil şüurunda “ailə” və “nigah” fenomenlərinin fərqləndirilməsi meyilləri müşahidə edilir. “Ailə” konseptində ümumi adət-ənənə və dəyərlərin ümumiliyi ilə bağlanmış, ailə daxili nəsilərin varisliyini, uşaqların sosiolojiləşməsinə həyata keçirən qohumların ümumailəvi fəaliyyəti qeydə alınır. “Nigah” konseptinin strukturunun əsası keyfiyyətində ümumi məzmun əlaməti - “marriage” ər-arvad ittifaqı kimi keyfiyyət, kəmiyyət və məkan-zaman səciyyələrinə malik hadisə olması aşkar edilir.

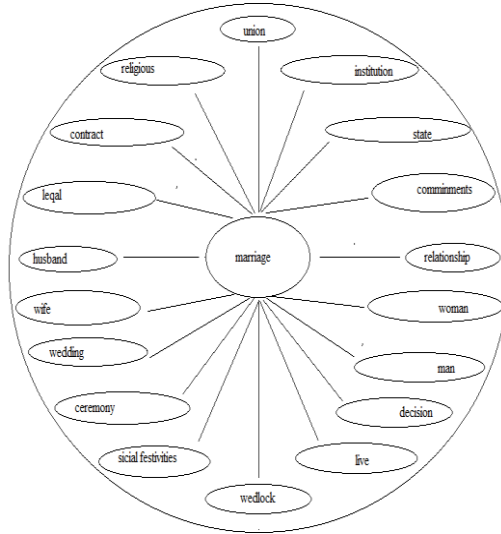
Özündə parlaq milli xüsusiyyətləri daşıyan “ailə” konseptinin dərk edilməsi, çox ehtimal ki, milli xarakterin öyrənilməsinin əsas məqamını təşkil edir. Onun mənasının açılmaqla biz onun arxasında dayanan insani münasibətlərin spesifik cəhətlərini üzə çıxara bilirik. ər və arvadın, böyük və kiçiyin qeyri-bərabərliyi tarixin başlanğıc deyil, sonrakı inkişaf mərhələsinin nəticəsidir. “Nigah” konsepti ingilis dilində aşağıdakı differensial əlamətləri ehtiva edir: nigahın hər bir insanın həyatında “təbii”lik”; nigah qocalıqda insanın həyatının sahmanlanmasının təminatı kimi qəbul edilir.

Əsrlərin konservativ ənənələrinin buxovundan qurtularaq maksimalistlərə çevrilmiş Britaniyalı gənclər şüurlu olaraq onların da valideynlərindəki kimi ailə həyatının, nigahın olmasını istəyirlər. İnsanların sosial şüurundakı bu cür dəyişiklər, təbii ki, onların dilində əks olunmaya bilməzdi. Məhz bunun məntiqi nəticəsi kimi ingilis dilində “blended family” (qarışıq ailə) anlayışı meydana gəlmişdir.

İngilislər bəzən bu hadisəni “Brendi ailəsi” haqqında populyar əyləncəli teleproqramın adına uyğun olaraq “The Brandy Bunch” adlandırırlar.

Şəkil 3.11

İngilis dilində “evlilik” konseptinin semantik strukturunun sxemi

İngilis linqvomədəniyyətində “evlilik” konseptinin nüvə əlamətləri kimi “union, relationship, man, woman, husband, wife, wedlock” əlamətləri çıxış edirlər. Bu semantik əlamətlər “marriage” konseptinin özək mənasını təşkil edirlər. “Evlilik” konseptinin koqnitiv əlamətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- 1) nigah ittifaqının başlanması: “wedding”, “ring” və s.
- 2) nigah-ailə ittifaqının tərkibi: “husband”, “wife”, “man”, “woman” və s.
- 3) nigahda şəxslərarası münasibətlər: “love”, bed və s.
- 4) nigah ittifaqının davam etmə müddətinin uzunluğu: “eternal”, “permanent” və s.
- 5) nigahın emotiv-qiyətləndirmə səciyyəsi: a) müsbət: “good, rocks”; b) mənfi: “cruel, dangerous, horror” və s.
- 6) ailə-nigah münasibətlərinin məkanı: “family”;
- 7) nigah ittifaqının dayanması, nigahın pozulması: “divorce”.

Cəmiyyətin mühüm özəyi olan nığahda hər bir fərdin və bütövlükdə cəmiyyəti çiçəklənməsi məqsədilə kişi və qadının müxtəlif dünyagörüşlərinin transformasiyası baş verir.

Tədqiqat işində aşağıdakı **nəticələr** əldə olunmuşdur:

1) “ailə” konsepti çoxsəviyyəli, sabit, insanın dünya mənzərəsində konseptual universalıyanı representasiya edən, sosial cəhətdən şərtlənmiş makrokonseptə malikdir. İngilis dil şüurunda “ailə” konsepti müəyyən struktura - nüvə və periferiya sahələrinə malik konsept-freymdir və konseptin məna komponentləri bir-birilə freym münasibətlərində, konseptin özü isə digər konseptlərlə freym münasibətindədir (məsələn, “home”, “cəmiyyət”) və s.;

2) ingilis mental məkanında “ailə” fenomeni ilkin olaraq nüvə ailənin üzvlərindən (ata, ana, uşaq) ibarət qapalı birlikdən təşəkkül tapır. “Ailə” anlayışına verilən tərif və şərhərdə ər-arvad münasibəti aparıcıdır. Konsept anlayışına münasibətdə əksər koqnitoloqları birləşdirən ümumi cəhət onun insan şüuruna aid olması, dildə və danışıqda obyektivləşməsi və nəhayət, konseptin tərkibinə təsviri-təsnifat səciyyələri ilə yanaşı, həm də hissi-iradi və ifadəli empirik səciyyələrinin də daxil olmasıdır;

3) konseptin anlaşılmasına linqvokulturoloji yanaşma onu subyektiv xarakterli hər hansı bir əməliyyat anlamının daşıyıcısı kimi qəbul etmir, amma ona genetik səciyyə verir və onu tək fərdi şüurun deyil, kollektiv şüurun vahidi hesab edir. Konsept probleminə və dil vahidlərinin mənasına tədqiqatçıların mövqeyini iki baxış bucağı altında qruplaşdırmaq mümkündür: 1) konsept məna ilə eyniləşdirilir; 2) məna yalnız qismən konseptin məzmununu ifadə edir;

4) konseptin şərhinə koqnitiv və linqvokulturoloji yanaşmalar bir-birini daha çox tamamlayır. Konsept fərdin şüurunda mental törəmə kimi solumun konseptsfərinə çıxışdır, yəni konsept mədəniyyət vahidi kimi kollektiv təcrübənin qeydə alınmasıdır. Fərdə münasibət üzrə vektorlarla fərqlənilir: linqvokoqnitiv konsept fərdi şüurdan mədəniyyətə, linqvomədəni konsept isə mədəniyyətdən fərdi şüura istiqamətdir. Konseptin öyrənilməsində linqvokulturoloji və linqvokoqnitiv yanaşmaların sintezinə üstünlük vermək daha məqsədəuyğundur. Konsept “dil-şüur-mədəniyyət”in kompleks

öyrənilməsinə yönəlmiş mentallıq vahididir. Konsept bu üç hadisə ilə dialektik vəhdətdə olan mahiyyətdir;

5) “ailə” milli səciyyəyə malikdir və sosisiumun dünya dəyərləri mənzərəsində mühüm yer tutur. Konsept “ailə” müxtəlif diskurs tiplərində və ictimai şüurun fərqli sferalarında fəaliyyət göstərən “dünyagörüşü universalisinin” ali səviyyəsini təmsil edir. Tədqiqat işində linqvokoqnitiv və linqvokulturoloji təhlil məqsədi ilə üç seqmentin birləşməsindən: qohumluq münasibətləri, nigah münasibətləri (ər və arvad münasibətləri) və valideyn münasibətlərini (“valideynlər-uşaq” münasibətləri) təmsil edən struktur-məkan modelindən istifadə edilmişdir;

6) dil materialının təhlili “ailə” konseptinin üç semantik sahə: qohumluq münasibətlərinin növünü və məzmununu izah edən “qohumluq münasibətləri” semantik sahə; ər-arvad arasında münasibətləri ifadə edən “nigah münasibətləri” semantik sahə və valideynlər və uşaqlar arasında representasiya edən “valideyn münasibətləri” semantik sahə tərzində təmsil olunan tərkibini təsvir etməyə imkan verir. “Ailə” konseptinin konseptual əlamətlərinin araşdırılması aşağıdakı məziyyətləri üzə çıxarmış oldu:

- ingilis dilində “ailə” konsepti aşağıdakı şaquli struktura malikdir: family - line, clan -tribe -nation, və burada “ailə” cəmiyyətin ayrıca bir özəyindən bütöv bir dövlətə qədər sosial münasibətlərin təşəkkül yolunu əks etdirən hierarxik sistemin əsası kimi çıxış edir;

- ingilis dili mədəniyyətində “ailə” konseptinin üfui kəsiyinin əsasında qohumluq tipləri dayanır: birbaşa xətt üzrə qan qohumluğu, dolay yolla qan qohumluğu və nəhayət, nigah üzrə qohumluq, habelə ailə cərgəsinə daxil olan qeyri-qohumluq münasibətləri;

7) ingilis linqvomədəniyyətində “ailə” konseptinin əsas komponentləri keyfiyyətdə çıxış edən “husband” və “father” fərqli məzmunu malikdirlər. Məsələn, ingilis dilində “husband” konsepti etimoloji cəhətdən ev və torpaq sahəsinə malik olmanı əks etdirir. İngilis konseptlərində məhz “husband”, ilk növbədə, evin sahibi kimi başa düşülür. “Ata” konsepti də bu konseptual əlaməti əks etdirir, belə ki, ingilis ailəsində “father” uşaqlardan aralı məsafədə qərarlaşır və daha çox digər ailə məsələləri ilə məşğul fiqur kimi çıxış edir. İngilis dilindəki “wife” konsepti “husband” konsepti ilə

müqayisədə nisbətən az aktualdır. Ailə həyatında onun partnyorluğu qəbul edilməsinə baxmayaraq, “husband” konsepti ilə müqayisədə onun sosial əhəmiyyəti xeyli zəif göstərilir. “Mother” konsepti ingilis dil mədəniyyətində uşaqlar üçün vacib olan hər şeyin mənbəsi, qayğı, diqqət və enerji mənbəyi kimi təqdim edilir;

8) ingilis dilində “ailə” konsepti nisbətən konkret konseptlərin - “wife”, “mother”, “husband”, “father”, “parents”, “children”, “relatives” və s. inteqral məcmusunu təmsil edən kompozitiv mental törəmədir. “Ailə” konseptində konsept-komponentlər variativ və açıq cərgə əmələ gətirirlər, məsələn, “ər” və “arvad” ata və ana olmaya bilirlər, qohumlar ailə konseptinə daxil olmaya bilirlər.

Aparılan tədqiqatın nəticələri aşağıdakı müddəaları təsdiq edir: hər bir dildə xalqın təcrübəsi əks olunur; dil vahidlərinin mənası bu və ya digər linqvomədəniyyətin daşıyıcıları olan insanların dünyagörüşü və davranışına təsir edir; sözlərin assosiativ səciyyəsinin öyrənilməsi konseptin implisit mənalарının aşkar edilməsinə imkan verir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin çap olunmuş aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Konsept və konseptosfer koqnitiv dilçiliyin əsas vahidləri kimi // Elm və təhsil nəşriyyatı. Filologiya məsələləri, – 2016. №6, – s. 136-140.

2. Ailə “family” konseptinin linqvokulturloji səciyyəsi // Koqnitiv və tətbiqi dilçiliyin aktual problemləri adlı Beynəlxalq elmi konfransın tezisləri. Bakı, 20-21 oktyabr, 2016. – s. 149-155.

3. Ailə konseptinin koqnitiv xüsusiyyətləri haqqında // ADU-nun Elmi xəbərləri, – 2017. №2, – s.128-132.

4. İngilis dilində ailə konseptinin struktur-məkan modeli // Dil və ədəbiyyat, Cild 8, ADU, – 2017. №3, – s. 119-124.

5. Müasir praqmalinqvistikanın əsas istiqamətləri // Tağıyev oxuları – BSU, – 2017. №1, – s. 121-125.

6. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə konseptin rolu // Ümummillî lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr edilmiş “Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlərimiz” mövzusunda Respublika elmi konfransı. Bakı, 06 may 2017. – s. 302-305.

7. Ailə konseptinin bədii mətndə linqvopraqmatik xüsusiyyətləri // Qərbi Kaspi Universiteti Elmi Xəbərlər, – 2017. №2, – s. 116-122.

8. Metaphorization of “Family/Ailə” Concept (on the material of the English and Azerbaijani languages) // Вестник Московского Государственного Лингвистического Университета Гуманитарные науки. – 2018. №4(793), – s.182-188.

9. “Ailə/family” konseptinin dildə ifadəsi. Mədəniyyətlərarası tərcümənin problemi kimi // Müasir dövrdə tərcümənin aktual problemləri elmi konfransı. – Bakı: 28 Noyabr 2018. – s. 20-27.

10. Azərbaycan dilində antroponimlər və toponimlərin rolu // Qərbi Kaspi Universiteti. Elmi xəbərlər. – 2019. №2, – s. 200-203.

11. Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinə verdiyi dəyər // Ümumimilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 96-ci ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycan və dünya 1991-2018-ci illərdə: müqayisəli inkişaf dinamikası” mövzusunda Respublika elim-praktik konfransı. – 2019. – s. 117-121.

12. Когнитивный подход к концепту «семья». IV международная научно-практическая очно-заочная конференция «филологические и социокультурные вопросы науки и образования» 25 октябрь, 2019. №4, – s. 220-226.

13. “Konseptosferin tərkibi kimi konseptlərin tipologiyası”// “Новая филология”. – 2021. №83, – s. 76-81.

Dissertasiyanın müdafiəsi 28 fevral 2022-ci il tarixində saat 11⁰⁰ Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 28 yanvar 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

F. H.

Çapa imzalanıb: 26.01.2022

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 36 350 işarə

Tiraj: 100